

UGRIN ZSUZSANNA

„CAT-recbe zárva?” – átváltási műveletek, kohézió és CAT

„To what exTenT...?” – Transfer operations, cohesion, and translation environments

In most of today's Hungarian translator training curricula, the courses focusing on transfer operations are not synchronised with those introducing the use of computerised translation environment tools (TenT). While the first require an array of documents varying in genre and subject matter, the second are usually based on sample files containing the features best addressed by TenTs, e. g. well-defined terminology or sentence-level repetitions. In this latter case, text quality concerns are either obscured by the importance of acquiring a routine using the tools, or limited to the levels of lexis and syntax. Consequently, translator trainees may miss the dilemmas caused by the difficulty (or impossibility) of text-level transfer operations crossing the boundaries of sentence-based translation units. With the amount and variety of translation commissions requiring the use of TenTs, newly graduated translators may thus produce target texts that conserve the suprasentential features of the source language and sound like “translationese” despite their lexical or syntactic consistency. This study aims to present, first, the cohesive devices operating at suprasentential (or suprasegmental) level; second, the text types and genres relying strongly on a global message; and third, a number of possible solutions to text-level translation problems inside and outside the translation environment.

Keywords: computer assisted translation, translation environments, transfer operations, suprasentential cohesion, translator training

Bevezetés

Napjaink nemzetközi és hazai fordítói felméréseiből (ELIA-EUATC-GALA 2017, Proford 2017) rendre azt a következtetést vonhatják le a fordítóképző intézmények, hogy e szakmában megkerülhetetlen készségnek számít a fordítást támogató számítógépes segédeszközök, s ezek között is leginkább a fordítómemória alapú fordítási környezetek rutinos használata. Ezen eszközöket a szakma együttesen a „CAT” (= Computer Assisted Translation) rövidítéssel jelöli.¹ A technológiai kompetencia részét képezi az ezredforduló óta alkotott fordítói kompetencia-modelleknek (Kovalik–Deák 2003), s ennek mentén a fordítóképzések tanmeneteibe is beépült a fordítástechnológia oktatása.

A fenti irányultságot kevésbé tükrözik az elmúlt évtizedben napvilágot látott fordításoktatói kompetenciamodellek. Dorothy Kelly 2008-as, illetve az EMT ez alapján

¹ A fordítói zsargonban szinonimaként használja a „CAT” és a „CAT-eszköz” kifejezéseket, így a fordítástechnológiai zsargonban gyakori a „CAT-es környezet”, „CAT-es fordítás” kollokációk előfordulása.

készült, 2013-as fordításoktatói kompetenciamodellje csak marginálisan, az oktatói eszközhasználat részterületeként említi a számítógépes fordítástámogató eszközök alkalmazását. Ezzel a szemlélettel élesen szembehegyezkedik Anthony Pym koncepciója, aki 2013-as tanulmányában a fordítómemóriák (és a belőlük táplálkozó gépi fordítás) elterjedésével a fordítói szakma teljes, az alapfogalmakig ható átalakulását prognosztizálja, s ennek tudatában fordításóráin az első pillanattól megköveteli a CAT-es környezet használatát (Pym 2013: 488).

Annak feltárására, hogy a hazai fordításoktatók hogyan vélekednek a CAT-eszközök képzésbeli szerepéről, 2017 őszén kérdőíves felmérést végeztem (Ugrin 2017). A beérkezett 35 válasz beigazolta a fordításórái CAT-használat csekély súlyát, amelyet sokan azzal indokoltak, hogy a CAT-es munka feleslegesen venne el időt az „átváltási műveletek” oktatásától, hiszen egyébként is külön tantárgy foglalkozik az – amúgy könnyen megtanulható – szoftverhasználattal.

A hazai fordításpedagógiában tehát a fordítástechnológia gyakorlati oktatása mint-ha a fordítástechnikai ismeretekkel átellenes póluson helyezkedne el. Pedig az átváltási műveleteknek van egy csoportja, amely CAT-es fordítási környezet esetén fokozott figyelmet igényel: ezek a szövegszintű műveletek.

A piacon legelterjedtebb CAT-eszközök szerkesztőfelületén a fordítandó szöveg szegmensekre, azaz nagyjából mondatnyi egységekre bontva, egymás alatt, táblázatos formában jelenik meg, s a fordítást is így kell bevinni a rendszerbe, lehetőleg a fordítómemória – szintén mondatonként tárolt – találataira támaszkodva. Ez a munkamódszer igen megnehezíti, vagy akár ellehetetleníti a forrás- és a célszöveg egészének áttekintését, azaz az „organikus” forrásnyelvi percepciót és célnyelvi produkciót, amely az egyes mondatok olvasásakor vagy fordításakor a teljes szöveg észben tartását feltételezi.

Klaudy Kinga klasszikus művében, a *Bevezetés a fordítás gyakorlatá*-ban azt írja, „a fordító fejében mindig ott van az egész szöveg” (Klaudy 2003: 25). Ahhoz, hogy ez a mai fordítóképzésekből kikerülő fordítók esetében is így legyen, akkor is, amikor megbízásaikat CAT-eszközzel teljesítik, elengedhetetlen, hogy a képzések tantervében helyet kapjon a szöveg szintű átváltási műveletek és az általuk elért szövegkohézió vizsgálata a CAT-es környezetben készült fordításokon. Ennek legmegfelelőbb kerete a fordítás, szakfordítás tantárgy lehet.

Szövegszintű átváltási műveletek a fordításpedagógiában

Károly Krisztina szerint szövegszintűnek azok a „globális (a szöveg felszíni és mély szerkezetében megvalósuló) kapcsolódásokat és függőségi viszonyokat létrehozó jelenségek” nevezhetők, amelyek „folyamatosságot teremtenek a szöveg [...] részei között, és ezáltal közvetlenül hozzájárulnak a komplex szövegszerkezet és a globális szövegértelem kialakításához” (Károly 2007: 22). Ezekben belül a kohézió a szöveg felszíni elemei közötti kapcsolódások összességéként jelenik meg (Károly 2007: 30).

Klaudy több művében is kitér a szövegszintű átváltási műveletekre. A *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*, amely az átváltási műveletek legrészletesebb bemutatását adja, csak marginálisan foglalkozik a mondat feletti szinttel. Ezt Klaudy egyrészt azzal indokolja, hogy nem mindig határozható meg élesen, a fordító egy adott műveletet milyen szinten hajt végre, hiszen a szószintű műveletek is kihathatnak az egész

szövegre, másrészt azzal, hogy a mondathatárok felbontása voltaképpen egyéni fordítói stratégia kérdése (Klaudy 2003: 189). A könyv által felsorolt lexikai átváltási műveleteket áttekintve a betoldás és a kompenzáció, míg a grammatikai műveleteknél a felemelés-lesüllyesztés, a betoldás, az áthelyezés és a csere azok, amelyek elvégzésekor a fordító átlépheti vagy akár meg is változtathatja az eredeti mondathatárokat.

Klaudy ennél tovább lép 2006-os, *Szövegszintű műveletek a fordításban* c. tanulmányában, ahol megállapítja, hogy a fordítás során fellépő problémák között elkülöníthetők azok, amelyek a szöveg szintjén jelentkeznek, nevezetesen a percepció (megértés), a produkció (megformálás) oldalon, vagy a két szöveg közötti közvetítésben (átvitel). A fordítás mint másodlagos szövegalkotás e három fázisában vizsgálja Klaudy a szövegszerűség de Beaugrande és Dressler-féle ismérveit (de Beaugrande–Dressler 1981: 11), felvázolva, mikor melyeket kell a fordítónak szem előtt tartania. Ezek között a kohéziós szerkezet és a percepció és a produkció fázisban van jelentősége, azaz a forrásnyelvi kohéziós szerkezet helyes dekódolása után fel kell építenie a célnyelvre jellemző struktúrát – a transzfer során e kettő között történik tudatos váltás. Ahhoz, hogy ez megfelelően menjen végbe, a következők szükségesek: egyrészt a szövegértési kompetencia fejlesztése, azaz a mondat szintű elemző és kereső olvasáson túl az egész szövegre kiterjedő áttekintő és ismeretszerző olvasás gyakorlása,² másrészt a szövegalkotási tudatosság növelése, amely a lexikai, grammatikai és szintaktikai lehetőségek között való megfelelő választást jelenti. Ezek mindegyikénél találunk a szöveg egészére kiható döntéseket, amelyek átgondolatlansága mondat szinten nem okoz problémát, de a célnyelvi szöveg egészének feldolgozását megnehezíti.

Klaudy 2006-os tanulmányára épít Dróth Júlia 2014-es módszertani cikke, amely kifejezetten a hallgatói fordítások szövegkohézióját célozza: a lexikai és grammatikai kohéziós eszközök rendszerét ismertette áttekintve az azokhoz kapcsolódó (angol–magyar példákkal illusztrált) fordítási problémákat, és utóbbiakra megoldást is kínál, amikor a kohéziós eszközöket áttekintve a következőképpen rendszerezi a szövegszintű ekvivalenciát célzó átváltási műveleteket:

- Kapcsolóelemek (névelő, névmás, kötőszó, utalószó, határozószó, toldalékok): betoldás / kihagyás, grammatikai csere, felemelés.
- Utalás: névmások és a határozatlan névelő kihagyása.
- Lexikai utalás: betoldás-kihagyás, konkretizáció-általánosítás, szinonimák, antonimák, kollokációk használata
- Szórend: grammatikai áthelyezés, lesüllyesztés-felemelés, cselekvő-szenvedő átváltás
- Írásjelek: a gondolatmenet logikáját követő súlyozás, betoldás-kihagyás, csere
- Formai eszközök: a tipográfiai, fonetikai, gondolatritmusbeli kifejezőeszközök, illetve ismétlődések következetes kezelése (adott esetben kompenzálása).

E műveletek szükségességére a fordítóhallgatók figyelmét úgy is fel lehet hívni, hogy egy (lehetőleg sok kohéziós eszközt alkalmazó) szöveg egy-egy mondatának elszí-

² Dudits András ezeket az olvasási módokat tekinti át disszertációjában; ennek téziseit l.: *A fordítói olvasás kognitív és gyakorlati mechanizmusai*, Budapest. Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2010.

getelt fordítása után a mondatokat újra összeillesztjük, s az így kapott „mondatsaláta megízlelése”³ után azonosítjuk a szövegkohézió érdekében elvégzendő átváltásokat. Ez a gyakorlat különösen tanulságos akkor, ha a hallgatók számára egyértelművé tesszük kapcsolatát a CAT-ben történő fordítás folyamatával.

Szövegszintű átváltási műveletek és szövegműfajok

A szövegszintű átváltásokra különös figyelmet kell fordítani bizonyos szövegtípusok és műfajok esetén: erre jelentenek példát a felhívásközpontú szövegek (Reiss 2009: 163), amelyek esetében a mondatonkénti megfeleltetésnél fontosabb az üzenet átvitele, a kívánt hatás elérése, s így a helyzet gyakran indokol olyan műveleteket (csere, kompenzáció, teljes átalakítás), amelyek elrugaszkodnak a mondategységektől.

A szövegszintű kihívások másik pólusán a szigorú formai követelményeknek alávetett szakszöveg-műfajok állnak: ilyenek például a szabvány, a jogszabály, a szerződés vagy a pénzügyi jelentés, ahol a felhívásközpontú szövegeknél elvárt szabadossággal szemben éppen a kötöttségek jelentenek nehézséget a fordítónak. A szakszövegekre egyéb sajátosságok mellett a köznyelvtől eltérő szövegszerkezet is jellemző (Kurtán 2010: 21), amely nyelvenként és kultúránként is nagy különbségeket mutathat. Itt tehát a fordító feladata éppen az, hogy a forrásszöveg által látszólag indokolt átváltási műveletek végrehajtása helyett az adott műfaj követelményeinek megfelelő megoldást válasszon.

Seidl-Péché Olívia 2011-es doktori disszertációja keretében kifejezetten szövegszintű jelenséget vizsgált: hat szövegműfajban, hat indoeurópai nyelvről magyarra fordított és eredetileg magyarul írt szövegek korpuszait hasonlította össze a lexikai kohéziós mintázat tekintetében. Eredményei azt mutatták, hogy a fordítás eredményeként eltolódás keletkezik a célnyelvi lexikai kohézióban, s hogy e jelenség szövegtípustól és -műfajtól független, azaz a mintájában többek közt szereplő felhívásközpontú, valamint tudományos szövegek esetében is érvényesül.

Heltai Pál 2014-es kötetében jelent meg *Az explicitáció egyes kérdései angol–magyar szakfordításban* című tanulmány, amely egy angol nyelvű, argumentatív jellegű természettudományos szakszöveg és annak magyar fordítása kapcsán vizsgálja fel és osztályozza az explicitáció különféle eseteit. Ezekben belül a forrás- és célnyelv szöveg-építési sajátosságainak különbsége a következő (nem kötelező) átváltásokat teszi szükségessé: (i) a mellékmondatok kiegészítése rámutató szó betoldásával; (ii) a kötőszó nélküli mondatkapcsolások kiegészítése kötőelemek betoldásával; (iii) a névmások pótlása, cseréje vagy főnévvel kiegészített konkretizálása; (iv) a főnévi szócsoportok teljesebb ismétlése, illetve kiegészítésük más mondatrészek ismétlésével. Ezekben a műveletekben „az egyes mondatrészek szemantikai viszonyainak nyelvileg kifejtett (újra)jelzése” (Heltai 2014: 148) nyilvánul meg, amelynek célja a szövegkohézió megerősítése: ehhez pedig elengedhetetlen a mondat feletti szövegjellemzők átlátása. Heltai tanulmánya végén jelzi, hogy megállapításai a szakfordításon belül a népsze-

³ „Faute de précautions adéquates (à tout le moins une relecture finale attentive), le texte traduit pourrait ressembler à une «salade de phrases» d'un goût douteux.” Bédard, Claude: Mémoire de traduction cherche traducteur de phrases in: *Traduire*, No 86, 2000, 2.

rű-tudományos stílusú szövegekre vonatkoznak, ám szorgalmazza a vizsgálat kiterjesztését a szakaszok általánosabb korpuszára.

A fentiekben felsorolt kutatások a fordításra általánosságban jellemző jelenségeket vizsgálták, s eszközhasználatától függetlenül rámutattak a szövegszintű átváltások jelentőségére. Ha az ezekben tárgyalt kihívások már akkor is fennállnak, ha a fordító előtt megjelenik a fordítandó szöveg egésze – de legalább egy jól áttekinthető folyamatos szakasza, akkor fokozott kockázat léphet fel, ha a fordítás valamely számítógépes fordítástámogató (CAT) eszköz mondatonként szegmentált felületén zajlik.

CAT-eszközök, átváltási műveletek és szövegkohézió

A modern fordító és tolmács c. kötetben megjelent 2015-ös tanulmányában Eszenyi Réka így foglalja össze a CAT-eszközök alapvető jellemzőit:

„A számítógépes fordítástámogató programok [...] segítségével a fordító egyszerre láthatja a forrás- és a célszöveget a képernyőn, terminológiai adatbázisokat és fordítómemóriát építhet, és régebbi munkáit könnyen [...] fel tudja használni a fordítás során. Ha már egyszer lefordított valamit, a szoftver a megfelelő beállítások után automatikusan felkínálja azt, így teljes kifejezések, sőt mondatok, szövegrészek fordítását, begépelését lehet megspórolni [...]” (Eszenyi 2015: 179)

Ezek a funkciók igen kényelmessé teszik a fordító munkáját, és – különösen a sok ismétlődést tartalmazó, jellemzően műszaki-informatikai szövegek esetén – valóban rengeteg időt és pénzt segítenek megspórolni mind megbízói, mind fordítói oldalon, ugyanakkor az előzőekben leírt szövegszintű feladatok terén komoly problémát okozhat mind a szövegek megjelenítése, mind a „készen kapott” mondat szintű megoldások automatikus elfogadása. Ezt az ellentmondást Kis Balázs, a memoQ fordítástámogató szoftvert forgalmazó Kilgray cég egyik alapítója maga is megfogalmazta doktori disszertációja téziseiben:

„A fordítómemória-használat nem tekinthető az átváltási műveletek modelljének. Az [...] eszközök pusztán a transzformáció bemenetét és kimenetét jegyzik fel, illetve egyetlen manipulatív műveletre, a helyettesítésre alkalmasak, a terminus és a szegmentum (nagyjából a mondat) szintjén.” (Kis 2008: 11)

A CAT-eszközzel készült fordítások eredményközpontú vizsgálatára a nemzetközi szakirodalomban kevés példa található: Ezeket a kutatásokat Ábrányi Henrietta 2016-os, a számítógépes fordítási környezet és a fordított szöveg kapcsolatát vizsgáló doktori disszertációjában veszi számba. Ábrányi Lynne Bowker 2005-ös, Miguel Jiménez-Crespo 2009-es, Olga Torres-Hostench és társai 2010-es, illetve Bartolomé Mesa-Lao 2011-es kutatásait említi, akik még a CAT-eszközök egy korábbi generációját tanulmányozták. Az integrált, a fordítandó szöveget táblázatos formában megjelenítő fordítási környezetek a 2000-es évek közepétől jelentek meg (memoQ: 2005, SDL Trados 2007), s használatuk csak fokozatosan terjedt el. A fenti kutatások még a Trados Workbench nevű eszközön alapultak, amely a hagyományos szövegszerkesztőhöz kapcsolt sávként jelenítette meg a fordítómemória-találatokat, így az integrált környezetnél kevésbé befolyásolta a fordítói szövegbefogadást. Míg Bowker főként a készen kapott fordítómemória-találatok fordításra gyakorolt hatását vizsgálta, addig Jiménez-Crespo, Torres-Hostench és Mesa-Lao – kutatásaik hiányosságai ellenére

is⁴ – értékes megfigyeléseket tettek: Jimémez-Crespo Trados Workbench segítségével fordított korpuszán alacsonyabb célnyelvi (szakmai-műfaji) normakövetést állapított meg, Torres-Hostench és társai pedig a Trados Workbench használata esetén erősebb forrásnyelvi interferenciát és szövegszinten ható központoszási átvételt mértek, mint a Microsoft Worddel készült fordításoknál.

Ábrányi már újabb generációs CAT-eszköz (memoQ 2015) használatával végezte doktori kutatását, amelynek eredményeként arra jutott, hogy a szó- és mondat szintű konzisztencia esetén a fordítástámogató eszközökkel kifejezetten jó eredmény érhető el, ám vizsgálatait szövegszintre nem terjesztette ki. Faludi Andrea viszont 2013-ban publikálta szakfordítások (kis méretű) korpuszán végzett lexikai kohéziós vizsgálatát, amely különbségeket mutatott ki az eredeti szövegek és CAT-es környezetben készült fordításaik mintázata között. Kutatása leírásában Faludi a következő fontos megállapítást teszi a szöveg konzisztenciájának és kohéziójának különbségéről CAT-es viszonylatban: „A CAT-eszközök [...] mindemellett, hogy egyfajta konzisztenciát teremtenek a szövegekben (lásd ismétlődő mondatok), tovább növelik a szöveg »fragmentáltságát« (szegmensekre osztás), illetve akár további hibákat is okozhatnak” (Faludi 2013: 35). Amíg tehát a szó- és mondat szintű konzisztencia esetén a fordítástámogató eszközökkel kifejezetten jó eredmény érhető el, addig a mondat szint felett megvalósuló kohézióra veszélyt jelenthet a szegmentált környezet.

Ennek elsődleges oka az, hogy a fordító ilyenkor máshogy olvassa mind a forrás-szöveget, mind saját produktumát.

Fordítói olvasás CAT-ben

Amennyiben a fordító már előkészített munkafájlként kapja meg a megbízást (azaz a kapott fájlt a fordítástámogató eszközben megnyitva rögtön a szegmentált változatot látja), a kész fordítást pedig ugyanilyen formátumban adja le (vagy esetleg a szoftverből exportálva kétszlopos dokumentumként tekinti át), akkor lehetséges, hogy nem is találkozik a szöveg tényleges forrás- és célnyelvi megjelenítésével. Ez – a fordítóipar által diktált rendkívül szoros határidők mellett – gyakran akkor is így van, ha a fordítandó anyag eredeti formátumában érkezik, ám azt a fordító azonnal importálja a fordítási környezetbe, ha pedig a fordítást követően exportált végeredményt mégis áttekinti, akkor is leggyakrabban csupán a formázás, illetve a konzisztencia szintjéig jut.

A fordítói olvasás minősége mellett ilyenkor tehát annak fázisai is módosulhatnak. A Dudits András által több munkában⁵ leírt szakaszok közül az áttekintő, ismeret- vagy élményszerző olvasásé elmaradhat, az elemző-kereső olvasás pedig többnyire az egyes szegmensekre redukálódik. A fordítást követő revíziós szakaszban – mivel a kétnyelvű ellenőrzést a lektor is szegmentált formában végzi – a javító, ellenőrző olvasás sem emelkedik mondat szint fölé. A fordítóirodai protokoll szerint a végső korrektúra már a forrásnyelvi szöveg nélkül történik, és általában felszíni elemek javítására szorítkozik. A közeljövőben tervezem annak kérdőíves vizsgálatát, hogy

⁴ Ábrányi idézett művében jelzi, hogy e kutatások vagy kis méretű korpuszon készültek, vagy csak előzetes kutatásokról adtak számot, illetve hiányosan publikálták eredményeiket

⁵ többek között doktori disszertációjában. Dudits András: *A fordítói olvasás kognitív és gyakorlati mechanizmusai*, doktori értekezés, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2010.

a fordítók, illetve a velük dolgozó lektorok és projektmenedzserek mennyire fordítanak gondot a kész fordítások kohéziójának ellenőrzésére.

Anthony Pym 2011-ben publikálta tanulmányát arról, „mit tesz a technológia a fordítási folyamattal”. Míg a szövegek „hagyományos”, Pym által a saussure-i értelemben „szintagmatikusnak” nevezett olvasásakor a befogadás horizontális irányban, lineárisan, a szöveg kezdetétől végéig halad, addig a „digitális korszak” olvasói inkább „szkennelnek”, azaz információkereső jelleggel, egy-egy kifejezésre összpontosítva, függőlegesen pásztázzák a szöveget (vagy a képernyőt): ezt nevezi Pym Saussure nyomán „paradigmatikus” olvasásnak. Pym szerint ez utóbbi történik a fordítási környezetben megjelenő szöveg befogadásakor és fordításakor is: az egymás alatt megjelenő mondathalmazban sorozatosan megszakad a linearitás, és nem tud érvényesülni a szintagmatikus kohézió. Pym érvelése szerint az így keletkező célszövegek nagy része esetében ez nem okoz gondot, hiszen a fordítások is paradigmaticus olvasásra készülnek – de figyelmeztet, hogy a linearitás, ezáltal a narratíva és a funkcionalitás eltűnésével a fordításra többé nem tekinthetünk úgy, mint az emberi kommunikáció eszközére.

A fordítás és tolmácsolás aktualitásaival foglalkozó kanadai online folyóirat, a *Circuit* 2014. tavaszi számát a fordítástámogató eszközök minőségre gyakorolt hatásának szentelte. Itt jelent meg Pascale Amozig-Buckszpan rövid, gyakorlatias áttekintése is, amelyben a gépi fordítás és az online korpuszok mellett a fordítómémória alapú rendszerek előnyeit és hátrányait is felsorolja. Utóbbiak között említi a fordítási felület számos (akár hét) funkció közötti széttagoltságát, ahol magának a fordításnak egyre kisebb hely jut; a fordítandó szövegben megjelenő és a céloldalra is beillesztendő címkéket és színekódokat, amelyek megnehezítik az olvasást, vizuálisan fásasztják és dekoncentrálják a fordítót; végül a szöveg globális áttekintésének hiányát, amelynek eredményeként sérülhet a célszöveg gördülékenysége, és „teljesen mesterséges mondatláncolat”⁶ jöhet létre. Az Amozig-Buckszpan által említett vizuális akadályokat problémaként érzékelték az általam tartott fordítástechnológia-kurzusok hallgatói is, akik a 2017/18-as tanév tavaszi félévében egy önkéntes szerkesztői fordítási csoport-projekt keretében nagyobb mennyiségű (orvosi) szakszöveget fordítottak memoQ-ban. A projekt eredményeként keletkezett fordítások és ezek lektorált változatának vizsgálata, valamint a hallgatói tapasztalatok összegzése reményem szerint értékes adalékokat szolgáltat majd a CAT-es fordítások kutatása számára.

Több kutatás is rámutatott arra, hogy a fordításkor készen kapott memóriatalálatok kritika nélküli elfogadása sokszor (a szövegkohézióra is kiterjedő) minőségromlást eredményez, mint ahogy arra is, ha a fordító a minél többször használható fordítómémória építését kezeli elsődleges szempontként: ezeket disszertációjában Ábrányi összegzi.

Az EMT csoport 2015. novemberi, rigai találkozásán az „Eszközök és technológia” munkacsoport kezdeményezte „A CAT-eszközök használata és a fordítói szövegkohézió- és -koherencia-észlelés” című kutatási projektet (EMT 2016). A szegmentált fordítási környezet hatásaira irányuló projektnek még nincs közzétett eredménye, de éppen ezért érdemes figyelemmel kísérni fejleményeit.

⁶ „Avec l’interface fragmentée, le traducteur n’a plus de vision globale du texte. Il n’a également plus aucune possibilité d’initiative sur la fluidité des phrases, au risque de produire un enchaînement totalement artificiel.” – Amozig-Buckszpan (2014)

Mindezek a jelenségek tehát együttesen hatnak azokra a fordítójelöltekre, akik a szoftverhasználat alapjainak elsajátítása után, tanári utasításra vagy önszántukból megpróbálkoznak órai vagy házi fordításaik, illetve diplomafordításuk CAT-eszközzel támogatott elkészítésével.

CAT-eszközök, hallgatói fordítások és szövegkohézió

A fentiekben ismertetett elméletekre, eredményekre támaszkodnak empirikus kutatásaim, amelyek keretében a CAT-es környezetben és a hagyományos szövegszerkesztővel készült hallgatói fordítások szövegszintű jellemzőit hasonlítom össze.

Ezek közül a legkorábbi egy 2017 tavaszán végzett kvalitatív vizsgálat, amelynek keretében egy 318 szavas angol szöveget hét-hét hallgató fordított magyarra CAT-eszközzel, illetve anélkül. A fordítások két csoportját a témafejlődés szempontjából, a Lautamatti-féle témastruktúra-analízis (Lautamatti 1987) manuális alkalmazásával vettem össze. A forrásszöveg egy szennyvíztisztító szolgáltatást kínáló cég honlapjáról származott, így lexikájában sűrűn előfordultak műszaki terminusok, míg szkoposza, a leendő ügyfelek meggyőzése miatt a felhívó szövegtípus jegyeit is hordozta. Utóbbi esetben fontos szerepet tölt be a témastruktúra: az információt hordozó elemek szövegbeli disztribúciója, egymásra épülése. Lautamatti megkülönbözteti egymástól a párhuzamos és a kiterjesztett párhuzamos témafejlődést: előbbi az adott témára utaló elemek szomszédos mondatokban való előfordulását jelenti, utóbbi pedig az ennél nagyobb távot átívelő megfeleléseket. Hipotézisem azt feltételezte, hogy CAT-es környezetben a fordítók szomszédos mondatok (szegmensek) esetén a tematikus kapcsolatokat hasonlóan érzékelik, mint normál szövegszerkesztőben, ám az ennél távolabbi utalásokat már nagyobb eséllyel tévesztik szem elől, ez pedig nagyobb témastruktúra-eltolódáshoz vezet, mint szövegszerkesztős fordításoknál. Számításaim alapján e fenti hipotézis megerősítést nyert: a CAT-es fordításoknál a témastruktúra az eredeti szöveghez képest valóban nagyobb eltolódást mutatott, mint a szövegszerkesztőseknél, a különbség pedig legerősebben a kiterjesztett párhuzamos témafejlődés mennyiségében nyilvánult meg. A fordítási környezetben ezek kisebb számban fordultak elő, ez pedig a mezoszintű szövegkohérenca⁷ csökkenésére utal. A fordítás eredménye így feltehetőleg nem azt a kognitív hatást teszi olvasójára, mint a forrásnyelvi – vagy a CAT nélkül fordított – szövegek. Ennek megerősítésére érdemes lenne további kutatások keretében hatásvizsgálatot végezni.

A CAT-eszközzel fordított szövegek kohézióját 2018 januárjában egy másik, kvantitatív kutatás keretében is vizsgáltam: a BME és az ELTE fordítóképzésein 2009 és 2017 között végzett hallgatók – változatos szakterületekről vett – diplomafordításainak két, 33 ezer, illetve 35 ezer szövegszavas korpuszát vettem egybe egymással, illetve eredeti szövegeik korpuszaival. A vizsgált szövegek megtalálhatók a Robin Edina és társai által létrehozott és folyamatosan bővített Pannónia Korpusz (Robin et al. 2016) didaktikai alkorpuszában, elemzésükre az AntConc szoftvert használtam. Kutatásom középpontjában a grammatikai kohézióért felelős elemek vizsgálata állt, így az alkorpuszokban egy sor intuitíven kiválasztott szupraszentenciális, illetve

⁷ Tolcsvai-Nagy Gábor elméletét ismerteti Károly i. m. 23–24.

szupraszegmentális kapcsolóelem előfordulási és rangsor szerinti gyakoriságát, illetve mondatbeli pozícióját vizsgáltam Dróth Júlia már említett, 2014-es cikke gondolatmenete alapján (kötőszók, összekötő szintagmák, utalószók, mindezek mondatkezdő pozícióban külön is). A fent ismertetett elméletek és kutatások tükrében azt vártam, hogy a CAT-eszközökkel készült fordításokra a szoros „összezárttság” miatt jellemzőbb lesz a forrásnyelv elemeinek és struktúráinak – a célnyelvtől idegen – átvétele, mint a normál szövegszerkesztőben íródottakra.

A korpuszelemzésből nyert adatok a következő eredményeket hozták: (i) a CAT-eszközben készült fordítások esetében az „ez” lemma, míg a CAT nélkülieknél az „az” lemma nagyobb aránya figyelhető meg; (ii) a CAT-tel fordított célnyelvi szövegek gyakrabban vették át az angol forrásnyelvi szöveg mondatkezdő kötőszavait, szemben a „magyarosabb” beljebb ugratással; (iii) a CAT nélküli fordításokban csaknem négyszer többször fordult elő az „e” mutató névelő, amely az „ez a” szintagmával szemben a magyar nyelvben a választékos fogalmazás egyik megnyilvánulása; (iv) a CAT-tel készült fordításokban a vizsgált 12 „idegen ízű” elemből (például: alapján, beleértve, egy másik, jövőbeli, való) kilenc „idegen nagyobb gyakorisággal szerepelt, mint a CAT nélküli szövegekben. Míg az első jelenségnél a kapott eredményt mindenképpen szükséges összevetni a nem fordított magyar szövegek korpuszával ahhoz, hogy az „ez”/„az” tényleges célnyelvi mintázata megállapítható legyen, addig a másik három esetben egyértelműen látszik, hogy CAT-es fordításkor a hallgatók ritkábban végeztek el olyan fakultatív átváltási műveleteket (grammatikai áthelyezéseket, betoldásokat, lexikai cseréket, szemantikai kiegészítéseket), amelyek eredményeként a célszöveg jobban megfelel a magyar (szak)nyelvi norma követelményeinek. Természetesen a vizsgálatot nagyobb szövegtömegre, más fordítási irányra, illetve nyelvpárokra is ki kell terjeszteni ahhoz, hogy a fenti jelenségek általános jellege bebizonyosodjon, azonban már ezek ismeretében is érdemes rámutatni a CAT-es fordítással kapcsolatos pedagógiai implikációkra.

Fordításpedagógia „CAT-recen” belül és kívül

Miután mind elméleti, mind empirikus síkon megerősíthető, hogy a CAT-es fordítási környezet kockázatot jelent a szövegszintű átváltási műveletek végrehajtására, még fontosabbá válik azoknak a megoldásoknak a tudatosítása, amelyek a szoftver használata közben, valamint előtte és utána biztosítják a kész fordítás kohézióját – és koherenciáját.

A CAT-es környezet egyik jellemző tulajdonsága, hogy saját logikája szerint szegmentálja a forrásszöveget, és – a nyelvek eltérő szintaxisa, jellemzően pedig a Klaudy által leírt SVO–SOV kontraszt⁸ miatt – gyakran lehetetlenné válik, hogy a fordítás mind a szegmensek, mind az egész mondat szintjén megfeleljen az eredetinek. Ilyenkor a fordítók hiába érzékelik a kihívást, gyakran választaniuk kell, hogy a fordítás minőségét vagy a fordítómemória (*translation memory*, *tm*) későbbi felhasználhatóságát részesítsék-e előnyben. Erre jelenthet megoldást a szegmensek egyesítése vagy

⁸ Az indoeurópai nyelvekre az alany-állítmány-tárgy (subject-verb-object, SVO), míg a magyarra az alany-tárgy-állítmány (subject-object-verb, SOV) mondatszerkezet jellemző; l. Klaudy i. m. 37. – egy mondat elemei pedig különböző okokból több szegmensbe kerülhetnek (például felsorolások esetén).

szétválasztása – amennyiben a megbízó beállításai ezt lehetővé teszik. Gyakori azonban, hogy minőségbiztosítási okokból a forrásszegmenseket zárólják – ilyenkor pedig valóban kényszermegoldáshoz kell folyamodni. Tapasztalatom szerint előnyösebb, ha a „célszöveg vagy tm” dilemma az előbbi javára dől el: ennek értelmében indokolt lehet, hogy a szegmensszám megőrzésével más-más tartalom kerüljön a fordítórács forrás- és céloldalára (például SVO–SOV átváltás vagy kötött szakszöveg-műfajok esetén). Két forrásnyelvi szegmens összevont fordításakor a teljes fordítás beírható az egyik célszegmensbe, míg a másik üresen marad (mivel a szoftver nem engedti jóváhagyni az üres „fordítást”, egy apró karaktert ide is be kell írni, az esetleges terminus-hiányra vonatkozó figyelmeztetést pedig „figyelmen kívül hagyni” *ignore!*). A fordítás leadása után a fordítómemória – külön felületen – korrigálható, így ezen a téren sem keletkezik „selejt” (ám az így kijavított memóriák későbbi használatakor ugyanilyen elővigyázatossággal kell eljárni). Természetesen alapvető fontosságú az ilyen változtatásokat minden szegmens esetén megjegyezésben, illetve a kommunikáció során is jelezni a megbízónak, vagy már a probléma észlelésekor kikérni az ilyen helyzetekre vonatkozó véleményét. Ha a hallgatók ezzel a problémakörrel már a képzésben találkoznak, az sok későbbi félreértést és bosszúságot segít megelőzni.

A fentiekből kiderült továbbá az is, mennyire fontos a fordítandó szövegek szegmentálás nélküli, eredeti formátumú áttekintése, valós átolvasása, hiszen csak így észlelhetők azok szövegszintű jellemzői, stilisztikai és pragmatikai sajátosságai, (esetleges) retorikai struktúrája, s csak így alakítható ki a fordításukra vonatkozó makrostratégia, amelyet a CAT-es munka közben is folyamatosan szem előtt kell tartani. Amennyiben a megbízótól már eredetileg is szegmentált munkafájl érkezik, úgy érdemes megkérdezni, elérhető-e a szöveg eredeti megjelenítése, s ezt referenciaként lehetséges-e a fordító rendelkezésére bocsátani.

A makrostratégia érvényesítése természetesen könnyebbé válik, ha a CAT-es felületen elérhető a fordítási szöveg előnézete (amennyiben a forrásformátum lehetővé teszi annak generálását). Egyes szoftverek esetén ez folyamatosan, külön ablakban jelen van – így például szövegdobozoknál a méretkorlátok is figyelembe vehetők –, másoknál egy adott földre kattintva külön lekérhetők. Tapasztalatom szerint a hallgatóknak ritkán jut eszébe az előnézet megtekintése olyan eszközben, ahol az nem képezi a fordítási környezet részét. Fontos tehát az is, hogy az oktatók kifejlesszék bennük ezt az automatizmust (például minden öt-tíz szegmens lefordítása után).

Végül pedig a fordítási folyamat lezárásából – a nyelvhelyességi és konzisztenciahiábak belső ellenőrzése után – nem hiányozhat az exportált célszöveg eredeti formátumú áttekintése. Ha a megbízó a fordítást munkafájl formájában, esetleg szerveren várja, akkor is érdemes az exportálást elvégezni, vagy ha ezt a beállítások nem teszik lehetővé, a megbízótól kérni az eredeti formátumú célszöveget. Így még lektorálás előtt korrigálhatók olyan globális eltolódások, amelyek talán még a lektornak sem tűnnek fel, de a szöveg összhatását módosíthatják. Lektori megbízás esetén ezért ugyanilyen fontos a praktikus kétnyelvű (akár .xliff, akár .rtf kiterjesztésű) fájl mellett az eredeti megjelenítésű dokumentumot is igényelni. Ezt gyakorolhatják a hallgatók a táblázatos és az eredeti formátumú lektorálás összehasonlításával („észrevettem-e olyan hibát,

amit a rácsban nem?”), kezdetben az ön-, majd a társas ellenőrzés⁹ keretében tudatosítva a szövegszintű átváltási műveletek fontosságát.

Összegzés és kitekintés

Napjaink fordítási piacán egyre erősödő tendencia a megbízások CAT-eszközben való kiadása, s ennek tudatában a fordítóképzések is figyelmet fordítanak az ilyen eszközök használatára minél alaposabb megtanítására. Mivel a folyamatosan fejlesztett szoftverek felhasználói felülete egyre kényelmesebb, és a hallgatók között egyre növekszik a „digitális bennszülöttek” aránya, a fordítástechnológia előnyeit már nem kell bizonygatni. A „digitális korban” immár az jelenti a nagyobb kihívást, hogy a szöveg integritásának fokozatosan gyengülő paradigmája megmaradjon a leendő nyelvi szakemberek tudatában és eszköztárában.

Ami a fentiekben a számítógéppel *támogatott* fordításról áll, fokozottan érvényes a rohamosan tért hódító gép *általi* fordításra és annak ember végezte utószerkesztésére. Ha a CAT-es munka közben a fakultatív szövegszintű műveletekre kell figyelni, akkor a gépi fordításokban kötelező műveletek elhagyását is nagy eséllyel szükséges korrigálni – ami a két műveletsorban közös, az a szegmentált fordítórács.

Amennyiben a tanulmányban felsorolt elméleti és gyakorlati megfontolások már a fordítóképzés során tudatosulnak a hallgatókban, úgy a napi szinten használt fordítási felület „CAT-rec” helyett élhető környezetté válik számukra, amelyből kitekintve a szövegszintű átváltások világában is biztonságban mozoghatnak.

IRODALOM

- Amozig-Buckszpan, P. (2014): A qui profite l’outil... *Circuit* 122. [online: <http://www.circuitmagazine.org/dossier/32-archive-numero-122>]
- Ábrányi Henrietta (2016): *A fordítási környezetek hatása a fordított szöveg minőségére. Doktori értekezés.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Beaugrande, R. A. de–Dressler, W. U. (1981): *Introduction to Text Linguistics.* London: Longman.
- Dróth Júlia (2014): A kohézió lexikai és nyelvtani eszközei a fordítástechnika órákon. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények.* Miskolc 9/2, 104–117.
- Dudits András (2017): Kogníció és metakogníció a fordításban és a fordítóképzésben. In: Kóbor Márta – Csikai Zsuzsa (szerk): *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez.* Pécs: Kontraszt, 53–74.
- ELIA–EUATC–GALA (2017): *Language industry survey – Expectations and concerns of the European language industry.* <https://www.euatc.org/industry-surveys/item/447-2017-language-industry-survey-report-is-available-for-network-members>
- EMT Expert Group (2013): *The EMT Translator Trainer Profile. Competences of the trainer in translation,* 2013. <https://www.scribd.com/document/246979198/Translator-Trainer-Profile-EMT>
- EMT Expert Group (2016): *Annual Report 2016.* https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/emt_annual_report2016_en.pdf

⁹ Az ön- és társas lektorálásra számos ötletet ad Fischer Márta tanulmánya: Kompetenciafejlesztés a szakfordítóképzésben – örök dilemmák, régi-új módszerek és a terminológiai kompetencia, in: Kóbor Márta – Csikai Zsuzsa (szerk) *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez,* Pécs, Kontraszt, 2017, 17–50.

- EMT Expert Group (2017): *European Master's in Translation Competence framework 2017*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/emt_competence_fw_k_2017_en_web.pdf
- Eszenyi Réka (2015): A modern fordítóképző profilja – aki tudja, tanítsa. In: Horváth Ildikó (szerk.): *A modern fordító és tolmács*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Faludi Andrea (2013): Lexikai kohéziós vizsgálat CAT-tel fordított szövegeken – A doménreláció mint a lexikai kohézió eszköze. In: Károly Krisztina – Fóris Ágota (szerk.): *A fordítás titkos ösvényein. Doktori kutatások Klaudy Kinga tiszteletére II*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 27–44.
- Fischer Márta (2017): Kompetenciafejlesztés a szakfordítóképzésben – örök dilemmák, régi-új módszerek és a terminológiai kompetencia. In: Kóbor Márta – Csikai Zsuzsa (szerk.): *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez*. Pécs: Kontraszt, 17–50.
- Heltai Pál (2014): *Mitől fordítás a fordítás?* Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Károly Krisztina (2007): *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kelly, D. (2008): Training the Trainers: Towards a description of translator trainer competence and training needs analysis. In: *TTR : traduction, terminologie, rédaction* 21/1, 99–125.
- Kis Balázs (2008): *A fordítástechnológia és az alkalmazott nyelvtudomány. Doktori értekezés tézisei*, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Iskola.
- Klaudy Kinga (2003): *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga (2007): *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Kovalik-Deák Szilvia (2013): „Fordítóképzés: sokasodó kompetenciamodellek és változó piaci igények között”. In: Dróth Júlia (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a szakfordítás és a fordítóképzés aktuális témáiról*. Gödöllő: Szent István Egyetem, 31–43.
- Kurtán Zsuzsa (2010): Szaknyelv és szakmai kommunikáció, In: Dobos Csilla (szerk.) *Szaknyelvi kommunikáció*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 11–22.
- Lautamatti, L. (1987): Observations on the development of the topic of simplified discourse. In: Connor, U. – Kaplan, R. B. (eds) *Writing across languages: Analysis of L2 text*. Reading (Massachusetts): Addison-Wesley, 87–114.
- PACTE: Building a translation competence model, In: Alves, F. (ed.) *Triangulating translation: perspectives in process oriented research*. Amsterdam: John Benjamins, 43–66.
- Proford (2017): *Professzionális Fordításslátszóalátatók Egyesülete. Fordításslátszóalátátás Magyarorszóalón 2017: Iparági kutatás hazai fordítóirodák körében*. http://proford.hu/proford/images/Pdf_files/forditasszolgalatok_Magyarorszalón_2017_final.pdf
- Pym, A. (2011): What technology does to translating. In: *Translation & Interpreting* 3/1, 1–9. <http://trans-int.org/index.php/transint/article/viewFile/121/81>
- Pym, A. (2013): Translation skill-sets in a machine-translation age. In: *Meta* 58/3, 487–503.
- Reiss, K. (2009): Type, Kind and Individuality of Text: Decision making in translation. In Venuti, Lawrence (ed.): *The Translation Studies Reader*. London – New York: Routledge, 160–171.
- Robin Edina – Dankó Szilvia – Götz Andrea – Nagy Annamária Lilla – Pataky Éva – Szegh Henriette – Török Gabriella – Zolcer Péter (2016): Fordítástudomány és korpuszkutatás: bemutatkozik a Pannónia Korpusz. *Fordítástudomány* 18/2, 5–26.
- Seidl-Péché Olívia (2011): *Fordított szövegek számítógépes összevetése*, doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Ugrin Zsuzsanna (2017): *Az instrumentális fordítástokatói kompetencia technológiai vonatkozásai*. Elhangzott: XVII. Országos Neveléstudományi Konferencia, Nyíregyháza, 2017. november 10.